

ЖЕНСКОТО МОНАШЕСТВО НА БАЛКАНИТЕ ОТ XIV ДО КРАЯ НА XVIII ВЕК

Д-р Атанаска Стамболийска

(Регионален исторически музей – Велико Търново)

FEMALE MONASTICISM IN THE BALKANS FROM 14TH TILL THE END OF THE 18TH CENTURY

Dr. Atanaska Stamboliyska

(Regional Museum of History – Veliko Tarnovo)

Abstract: For the existence of women monasteries we lack sources, unlike men monasteries, for which we have plenty of written, archaeological and hagiographical data. Relying mainly on the written sources – building and gravestone inscriptions, bead-rolls and marginal notes – I will try to examine the existence of female monasticism in the territory of the Balkan Peninsula from the period of Christianization till the end of the 18th c. (using the above-mentioned sources). Despite some separate mentions of nuns, it could be traced back through the sources that the development of female monasticism in the Balkans was not interrupted from the period before the Ottoman conquest till the end of the 18th c.

Keywords: female monasticism, nuns, Ottoman Balkans.

За разлика от мъжките манастири, за които има многобройни писмени и археологически данни, не така стои въпросът със съществуването на женските обители. Имената на жените приели монашески облик през Средновековието и по-късно през османския период, плахо се прокрадват между множеството други записани и съхранени от времето имена. Опирайки се на писменните извори – ктиторски и надгробни надписи, сведения от поменици и приписки, ще разгледам запазените оскъдни сведения отнасящи се до женското монашество на територията на българските земи и на Балканите от XIV до края на XVIII в. Ще се търси отговор на въпроса за съществуването на женски монашески обители и ролята им в структурата на църковната организация. Регламентира ли османската власт женските духовни средища на фона на различните форми на земевладение, с произтичащите от това ползи за икономиката на империята,

или става въпрос само за единични вписвания на монахини, които са подчинени изцяло на църковната организация и нямат отношения, или задължения към протичащите в империята стопански и финансови процеси?

Възникването на първите женски монашески общности на Балканите датира от края на IV – началото на V в., като следват непосредствено появата на мъжките. По настояване на Пахомий Велики (292–348), който полага основите на общежитийното (киновитно) монашество в Мала Азия, сестра му Мария създава първият женски манастир, който по статут и устройство наподобява мъжките (Бакалов 2005, 23). Същото прави и сестрата на Василий Велики – Макрина, която заедно с майка си полага основите на женското монашество в Кападокия. По-късно създадената от нея и брат ѝ традиция се разпространила и на Балканите (Златкова 2005, 329). Монашеските правила написани от свети Василий Велики придобиват известност в целия православен Изток и служат като устав на първите манастири на Балканите (Бакалов 2005, 21; Златкова 2005, 329). Характерна особеност на късноантичните манастири е, че са много по-малко изолирани от обществото и светския живот в сравнение със средновековните. В ранните векове на християнството наред с изцяло мъжките и изцяло женските манастири, съществували и т. нар. двойни манастири. В различните крила на една и съща сграда, или в две отделни сгради съжителстват монаси и монахини. Двете части на такъв смесен манастир поддържали тесни връзки помежду си и имали общ източник на приходи. След намесата на църквата в регламентацията на монашеския живот тази практика е прекратена (Бакалов 2005, 21; Златкова 2005, 329).

Характерна особеност на ранното женско монашество, е че част от жените, които ставали монахини принадлежали към заможните слоеве на обществото, и дарявали богатството си за нуждите на манастира. Тази практика продължава и през следващите векове, свидетелство за което са записаните в помениците имената на български царици, приели монашеството. За разлика от по-бедните монахини, тези с аристократичен произход притежавали различни привилегии в монашеското си битие – използването на лична прислуга, по-добри условия на живот и др. (Златкова 2005, 333–334).

За съществуването на женско монашество свидетелстват и редица средновековни църковни писмени паметници, от периода на Първото българско царство и светски законници от средата на XIV в. В най-ранния манастирски устав от X в. Студийският, по който се ръководят православните монашески общности, са записани правила насочени към жените дали монашески обет. Според устава се забранява сдружаването и разговора насаме с монахиня, влизането в женски манастир и др. (Паскалева 2005, 276). В Устава на Василий Велики също се говори за жени обрели се на Бога „при Христа служат и жените, записвани във войнството заради душевно мъжество и неотхвърляни заради телесна немош“ (Свети Теофан Затворник 2002, 532). Правилникът им бил като при

мъжките обители, но се наблягало повече на благоразумието, безмълвието и т. н. (**Свети Теофан Затворник 2002**, 537–540). В Синайския молитвослов от Х в. е запазена молитвата, която се чете върху жена, на която предстои да приеме монашеството: „на рабинята, която пожелала да се отрече от житейската и временна слава. .. помогни ѝ да издържи докрай и ѝ дарувай всяка чистота“ (**Паскалева 2005**, 277). В „Азбучната Синтагма“ на Матей Властаря от 30-те години на XIV в. също е засегнат въпросът с женските монашески обители. Текстът на правило XV гласи, че не трябва да има двойни манастири. Мъжете се задължават да постъпват в мъжките, а жените в женските манастири (**Матей Властаря 1996**).

Официални светски документи също илюстрират правила, свързани с женското монашество във Византия и на Балканите. Като пример може да се посочи „Душановия законник“ от 1349 г. – законодателен паметник, представляващ смесица от преводи на светски и църковни византийски закони, и записани постановления на обичайното сръбско право (**Матанов 2002**, 361). Независимо в каква степен се прилагат тези правила, в рамките на обширната сръбска територия, същественото е, че отразяват законови норми породени от сблъсък с действителни обстоятелства. Правило № 17 от Законника постановява: *Монасите и монахините, които са приели монашески обет, но живеят в къщите си, да бъдат изгонени от тях и да живеят в манастирите*. От този цитат се вижда, че често срещана практика е т. нар. домашно монашество. То влиза в противоречие с догмите на източното православие, където се проповядва откъсване от светския живот и неговите изкушения. Затова като единствена възможност за справянето с неканоничното „домашно монашество“ управляващите среди, в това число и църквата, виждат обречените се на Бога християни да живеят в манастирите, където да се подчиняват на единен устав. Против домашното монашество и всички други форми на отшелничество свидетелства и правило № 29 от Законника, където изрично се подчертава, че монасите не трябва да живеят извън манастира. Тези правила, така настойчиво и целеносочено повтаряни, дават основание да се мисли, че в средновековното, едва ли само сръбско общество, като се има предвид преводните части и компилативния характер на Душановия законник, често срещано явление сред монашеското съсловие или по-скоро сред отделни хора приели монашеско подстрижение – мъже и жени, е да не спазват основните правила на монашеския живот. Женското монашество влиза в полезрението и на английския дипломат Пол Рико. По време на пътуването си на Балканите през 1661 г. той споделя впечатленията си в своя труд „Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква“: „Не само мъжете се отдават на монашески живот, набожни и благочестиви девойки и вдовици встъпват в манастири. Правилникът и редът в тези женски обители не е толкова строг и точен, както на калугерите.“ (**Рико 1988**, 224) Дава и пример с монахини от остров Хиос. Говори за постъпването на жени в

монастири или евентуално в метоси към тях. Съществуването на монашески правилник подсказва, че монахините принадлежат към една общност и се подчиняват на общи правила.

Преди да се спра на развитието на женското монашество, за времето след завладяването на балканските земи от османците, ще се опитам да направя кратък обзор на него, на територията на българските земи, за периода IX–XIV в., въз основа на достигналите до нас писмени паметници. След официалното приемане на християнската религия, в България се е следвал модела на организиране на църковния живот от Византийската империя. Уставът и нормите на християнството буквално са внедрени в българска среда. Откритият епиграфски материал от Дръстър – връзан надпис върху нагръден кръст, на който се чете: „*Ана монахиня*“ (Попконстантинов, Костова 2005, 268) датиран от X век, свидетелства за съществуване на женско монашество. В каква степен е било разпространено – дали само в средите на владетелския двор или обхваща и обикновено население, не е ясно. От два запазени надгробни надписа от района на Преслав, датирани от първите години след приемане на християнството, се разчита „...*раба Божия Анна*...“ (намерен около църквата на „Мостич“ в Преслав) (Попконстантинов, Костова 2005, 267)... и „... *раба Божия Тудора*...“, (намерен южно от Кръглата църква) (Попконстантинов, Костова 2005, 268). Засега въпросът дали тези две жени могат да бъдат причислени към монахините, и дали са били свързани с женска манастирска обител остава без точен отговор. Още повече, че надгробният надпис на „раба Божия Тудора“ е открит сред светски некропол, разположен южно от Кръглата църква и използван от X до XIII–XIV в. Според част от изследователите му е трудно да бъде свързан с монашеска обител, поради неубедителната интерпретация на църквата и комплекса, южно от нея като манастир (Попконстантинов, Костова 2005, 268).

Интерес предизвиква терминът „раб Божи“, който първоначално подсказва за монашеския статут на човека, който го носи. В цитираните по-горе епиграфски паметници от Преслав се наблюдава използването на същия термин, но както стана ясно без да бъде с монашеска насоченост. Подкрепа на това твърдение се открива и в други надписи. Във възпоменателния надпис от Преспа от 993 г. цар Самуил се е нарекъл „раб Божи“, макар, че по никакъв начин не е свързан с духовенството или монашеството (Иванов 1970, 23–25). Това единствено засега споменаване на монахиня, и то като част от владетелското семейство, не може да даде отговор на въпроса за съществуването на женски монашески обители във времето след покръстването. Жени приели монашески образ се срещат значително по-често, според данните на изворите, по време на Второто българско царство. Те са предимно от владетелското семейство. Високото обществено положение, което заемат им дава и възможността да запишат имената си в историческата памет (Божилов, Тотоманова, Билярски 2011,

117, 118, 121, 122). Това предполага, че вероятно са съществували и монашески обители, в които царлиците са оставали до края на дните си.

Достигналите до нас, оскъдни исторически извори поставят и още един проблем – с начина, по който е записана жената, приела монашески образ. Дали винаги трябва да бъде спомената като монахиня или има и други подсказки, без това конкретно посочване, например да бъде записана с монашеското си и със светското си име. Тук ще посоча за пример открития надпис върху надгробна плоча, която е разположена на пода пред царските врати на църквата в манастира „Успение на Света Богородица“ (Матка), край Скопие. Текстът е датиран от 1372 г. и се чете: „раба Божия Марю, а зовом Велиславу“ (**Петров 1991**, 69–96). Дали може да се смята, че става въпрос за монахиня или в двете имена на починалата жена трябва да се търси друго обяснение. Други въпроси, които засега също остават без отговор са дали манастирът „Успение на Света Богородица“ е бил женски или може са се разглежда като малък фамилен манастир, в който членовете на семейството са можели да намерят вечен покой независимо от светския си или монашески статус (**Попконстантинов, Костова 2005**, 269) или евентуален женски метох да се е намирала в околностите на манастира „Успение на Света Богородица“ и починалата жена да е била свързана с него. От запазения ктиторски надпис, разположен над вратата на същата манастирска църква, се разбира, че през 1479 г. жена на име Милица е помогнала за възстановяването на разрушения покрив на църквата. Освен това тя дарила средства за изписване на част от храма, и закупила лозе, за нуждите на манастира (**Иванов 1970**, 129).

След османското завоевание и настъпилите промени в организацията на църковния живот женското монашество не замира. В запазените писмени изворите има сведения, макар и единични, свидетелстващи за жени приели монашество. В приписка, намираща се на страниците на миней от 1420 г., от района на Скопие, е записано името на „калугерица“ Елисавета, която „вършеше много добри дела и блага...“ (**Иванов 1970**, 113, §17). По-долу в текста преписвачът е отбелязал и друга монахиня, отново с името Елисавета (**Иванов 1970**, 113, §17). За нея авторът на приписката е отбелязал, че тя е приела велика схима и името Марина. Този факт, макар и известен засега само от едни източник, би могъл да даде отговор на въпроса, за степента на развитие на женското монашество през периода на ранната османска власт. Според правилата на Църквата само най-извисените духовно приемат велика схима, която е и най-високата степен на монашеския подвиг. Наречена е още и „велик ангелски образ“ и „венчание на душата с Бога“. Великата схима е ново начало за приемащия това подстрижение, и поради тази причина му се дава и ново име. Първите два обета, които се дават при приемането ѝ е пълно отричане от света и всичко, което е в него, и да продължаване на живота на монахинята в манастир. (**Архимандрит Софроний Сахаров 2007**) Това би предполагало, че е живяла в уединение, т. е. далеч

както от населено място, но като се има предвид променените условия след османското завоевание, едва ли това е било възможно. В приписката е споменато и още едно женско име – Калина, която както е отбелязано е носела плодове на преписвача. Вероятно е тя да е била послушница, тъй като не е отбелязана като монахиня, още повече, че и името ѝ е светско. От данните на приписката може да се предполага съществуване на някакъв вид женска монашеска обител, неясно под каква форма, поне с трима обитатели – две монахини и една послушница. Отново на страниците на същия миней, на л. 154, се чете името на „калугерица“ Теодосия (**Иванов 1970**, 114, §18). Не става ясно дали тя е част от живеещите в обителта монахини или е живяла отделно.

Отново в Скопие е запазен част от надгробен надпис, намиращ се пред входа на църквата „Света Богородица“. Текстът му гласи: „*Представи се раба божия монахиня Евгения в лето 1536.*“ (**Иванов 1970**, 112, §12) В османския регистър на населението на Скопие за периода 1467–1468 г., шестдесет и девет години по-рано от надписа, броят на християнските махали е дванадесет. Една от тях е записана като Калугерица (**Турски документи за историјата на македонскиот народ 1971**, 423). Сред живеещите в махалата няма регистрирани свещеници, но има записани двама монаси. Според църковните правила женските обители се намират под покровителството на мъжки манастир, и присъствието на монасите би могло да се свърже и с евентуално женско монашество, още повече, че името на махалата подсказва наличието на такова. Къде евентуално би могло да се търси обитанието на монахиня Евгения в Скопие? В описанието си на града от 1896 г. Васил Кънчов пише, че Яя паша джамия е съградена около 1503 г. по предание върху мястото на черквата „Света Богородица“, вероятно прочутата средновековна „Троеручица“ (**Кънчов 1970**, 10). От посочените години се вижда, че джамията е построена още докато монахинята е била жива. По този начин средновековният храм посветен на Богородица не би могъл да се свърже с надгробния надпис и въпросната монахиня. Центровете на християнската вяра в Скопие по време на османската власт, с които евентуално може да се свърже женско монашество са църквите „Свети Спас“ „Свети Димитър“ и „Свети Константин“. При проучването на църквата „Свети Спас“ Асен Василиев е открил стенописен слой датиращ от XVI–XVII в. В зидовете ѝ са вградени части от по-стара сграда, която е била на същото място. На страниците на ръкописен документ – Палея, който е бил притежание на храма „Свети Спас“, но с неясно датиране, е запазена приписка, чийто автор е споменал с добро монахиня Теодосия, която го е хранила и подкрепяла, през времето докато пишел ръкописа. Приписката е на български език, но с гръцки букви (**Начев, Ферманджиев 1984**, 28, 45; **Иванов 1908**, 232). От текста на Палея само може да се предполага, че към църквата е имало метох или къща, които да се свържат с женското монашество. Следващият храм „Свети Димитър“ е съществувал от XVI в., като в края на XVII в. е бил напуснат. Според описание-

то на Васил Кънчев другата църква „Свети Константин“ е била разположена в еврейския квартал. За нея подчертава, че е „много стара“ (**Кънчов 1970**, 16). Новата църква „Света Богородица“ в Скопие, където е намерен и надписът, е строена сравнително късно, през 1835 г. Запазеният и коментиран надгробен надпис на монахиня Елисавета, намиращ се пред входа на храма, вероятно е бил използван вторично, като се е търсело да се подчертае приемствеността с православната вяра, отпреди почти три века.

В запазените данъчните регистри на селища и поменици монахините винаги са записани към селище, без да се споменават патрони на манастири, което потвърждава липсата на самостоятелни женски манастири. В османския регистър от 1445 г. на населението от Велешки вилает, сред жителите на село Раховец е регистрирана вдовица записана като Калугерица (**Турски документи за историјата на македонскиот народ 1971**, 61; **Тодорова 1997**, 12)¹.

Селото е разположено в подножието на планината Клепа (в централната част на Македония). В околността му се е намирал Чичевския манастир „Свети архангел Михаил“, известен още като Орле. В манастира са запазени две църкви – „Свети Никола“ и „Свети Архангел Михаил“. От втората, която е и по-нова, е запазен бронзовият ѝ печат от 1705 г. (**Иванов 1970**, 81). В манастирската летопис е записано, че в периода 1695–1705 г. манастирът е издигнат като малка църква. Не става ясно защо е изоставен храмът „Свети Никола“, но въпреки това, той може да се приеме за действащ от времето преди османското завладяване, и би могъл да се свърже с неизвестната по име монахиня записана в османския регистър на село Раховец. От редовете на Зографския поменник се чете и името на друга монахиня – Янка, от село Чичево (**Иванов 1970**, 506). Докато първата жена е записана само с названието Калугерица, то името на втората записана – Янка, е светско и не предполага тя да е приела монашеска схима. Възможно е Янка, да е обитавала метох или по-вероятно къща в селото, и поради тази причина да е записана като монахиня от османския регистратор, който е получил информация от местните християнски първенци. Двете жени са регистрирани като част от жителите на селата около манастира, а не като негови обитатели. В муфасал описа на село Пресил, на територията на Битолска нахия от 1468 г. е записан Стойко, син на Калугерицата (**Турски документи за историјата на македонскиот народ 1971**, 171). Прави впечатление, че мъжът е записан не с бащиното си име, а с това на майка си. Според църковните правила след смъртта на съпруга си и след като синът достига възраст да плаща данъци, жената може да приеме монашеско подстрижение. Духовният ѝ избор явно е повлиян от близостта на селото с Журечкия манастир „Свети Атанасий“, изграден през 20-те години на XII в.

¹ Според правилата на църквата жената може да се замонаши едва след като децата ѝ са отраснали, при смърт на съпруга си и само като изключение се позволява замонашаване под 25 годишна възраст.

В Слеченския триптих, датиран от средата на 40-те години на XVI в. също се четат имената на няколко монахини (**Гергова 2006**, 46). От село Валеш (на територията на дн. Албания) са записани монахините Дионисия и Миропия. И двете са приели монашеско подстрижение, като се има предвид, че носят имена на мъченици. В селото е имало църква „Света Петка“, която през XVI в. е била действаща (**Гюзелев 2004**, 36; **Гергова 2006**, 41)². Може да се предполага, че монахините са обитавали метох към църквата. От село Добру... (текстът не е пълен), (вероятно Добрушево, Битолско) е отбелязана монахиня Миропия (**Гергова 2006**, 23). Според проучванията в околностите на дн. село Добрушево е имало средновековно селище. Личали основите на зидове, вероятно църковни. В близост до тях са намерени гробове (**Коцо 1996**). От село Велушина (**Кънчов 1996**, 237), Битолско е записана монахиня Софрония (**Гергова 2006**, 26). От село Издеглаве (**Кънчов 1997**, 253), Охридско, е отбелязана монахиня Магдалина (**Гергова 2006**, 30). Прави впечатление, че в селото са записани преобладаващо женски имена. Най-голям е броят на монахините от Охрид и Пискупия (**Гергова 2006**, 32–33, 172, бел. 178) – общо 14. В триптиха на охридската църква „Богородица Перивлепта“ също са записани имена на монахини. От описанието на охридските енории, направено от Козма Китийски в края на XVII в. се разбира, че килии на монахини имало при църквата „Света Богородица Болничка“ в Охрид. Според мнението на изследователите и през XVI в. монахините са живеели там, тъй като имената им в Слеченския триптих са от първия писач, т. е. от 40-те години на XVI в. (**Гергова 2006**, 47). Една от записаните монахини от Охрид е Анна, която е роднина на най-изявените ктитори на манастири и църкви – кратовския княз Димитър Пепик (**Гергова 2006**, 38–39)³. Той е бил иконом на църквата „Богородица Перивлепта“ в Охрид, главната църква на архиепископията през османския период (**Снегаров 1995**, 426). Вероятно с високото си положение църквата е имала финансови възможности да поддържа женска обител, което би могло да обясни и големият брой монахини записани в триптиха.

Общият брой на записаните монахини в Слеченския триптих е 19. Голяма част от тях са от околностите на слеченския манастир „Свети Никола“, Битолско и Охридско, т. е. са част от Охридския диоцез. Записани са и монахини, обитавали отделни райони на албанска територия. Единичните вписвания към населените места, още веднъж потвърждават факта, че монахините живеят в

² Иконите и стенописите в храма са изписани от зографа Онуфрий. Той е бил свещеник в Елбасан, известно време е живял в Берат. Изографисал е стенописи и икони в църквите „Света Петка“ и „Свети Никола“ в албанските села Валеш и Шелцан, в църквите „Свети Теодор“ в Берат и „Свети Апостоли“ в Костур, в манастирската църква „Преображение Господне“ и селската църква „Свети Никола“ в с. Зързе, Прилепско.

³ Дарявал е средства за манастира „Свети Панталеймон“ на Атон, Лесновския манастир, Топличкия манастир.

селищата. Тези широкообхватни пътувания на таксидиотите дават представа за развитието на женското монашество или по-скоро изразяват идеята, че независимо от наложените условия, има жени, които решават да приемат този начин на живот.

През 1527 г. в Зографския поменик се четат имената на две монахини от Бдин – монахиня Магдалина и монахиня Анастасия (**Иванов 1970**, 496). В поменика, както и при другите цитирани случаи, имената им не са записано към манастир, което предполага, че живеят в метох, намиращ се под закрилата на мъжки манастир. За съществуването на такъв в града или околностите му сведения дава поменик от слепчанския манастир Продром. В него е записано името на йеромонах Йоаким от град Бдин (**Гергова 2006**, 61). Макар, че поменикът на манастира Продром се датира от 1573 г., т.е. от около 50 години по-късно от вписаните имена на монахини в Зографския поменик, съществуването на мъжки манастир датира далеч преди началото на XVI в., за което информират житията на книжовниците от XIV в. и османските регистри от XV и XVI в. Съществуването на женски монашески живот във Видин продължава и през XVIII в., за което говорят данните в диптиха на Капиновския манастир. В тях се чете името на „монахия Да(ниила) титорица“ от Видин (**Миятев 1936**, 258). Вероятно финансовата помощ, която монахинята оказва е значителна, след като е записана като ктиторица на храма. От сведенията, които дават документите е видно, че освен, че може да се говори за женско монашество във Видин, са засвидетелствани и връзки между духовните представители на Видинска епархия, Капиновския манастир и Светогорския Зографски манастир.

В Полошкия манастир „Свети Георги“ (на територията на дн. Македония), също има следи от женско монашество. В централното крило на триптиха, в първата колона, непосредствено след имената на единадесетте йеродякони са записани и имената на седем монахини. По средата на реда е отбелязано „Асумати“ (**Гергова 2006**, 96). Според специалистите това може да се разчете като манастир „Безплътни сили“ или „Свети Архангели“ (**Гергова 2006**, 110). Локализирането на манастира засега остава неизвестно. Близо до Полошко е имало два манастира с патрон Свети Архангели. Първият е Бошавският, чийто храм е издигнат през 1880 г. Другият до село Горна Липница, е отбелязан в данъчните регистри от 1570 г. (**Гергова 2006**, 110). Същата колона от триптиха продължава с имената на още четири монахини, но от записа не става ясно дали те са част от същия манастир или от отбелязаното село Кавадарци, след което е записана годината 1773 (**Гергова 2006**, 96). Полошкият поменик е започнат в началото на XVII в., като част от него е преписана от по-стар източник (**Гергова 2006**, 89). Остава неясно кога монахините са обитавали евентуално метох към мъжкия манастир. Независимо от времето, важното в случая е женското монашеско присъствие, и то на толкова голям брой монахини. Това свидетелства и за значението на мъжкия манастир, който също впечатлява с броя на монасите си.

От страниците на Зографския поменик се чете, че от селището Етрополе (преди 1706 г.) е записана монахиня Пелагия и йеромонах Василий (**Иванов 1970**, 496). Присъствието на йеромонах и монахиня насочват към съществуване на монашески живот в селището или неговите околности. От запазените извори – приписки и киторски надписи не става ясно дали посочените духовни лица могат да се свържат с Етрополския манастир „Света Троица“, който по това време е значим книжовен център или пребиваването им трябва да се отнесе в самото селище, където преди XVIII в. са функционирали три енорийски църкви (**Вачев 2012**, 127). Отново от редовете на поменика, се четат имената на три монахини – Анна, Пелагия и Елисавета, от района на Знеполе (Трън), (**Иванов 1970**, 498, 499). Между тях са записани и голям брой монаси и йеромонаси. От областта Пелагония (Прилепско-Битолско-Леринско поле), от град Ениш Пазар (дн. Енидже Вардар или Пазар) е вписана монахиня на име Монаси. Освен нея средства за Зографския манастир дарили монах Сава и йерей Нонка (**Иванов 1970**, 502). Присъствието на енорийски свещеник, монах и монахиня насочват към съществуване на енорийска църква или храм. Липсата на достатъчно сведения не позволява да се представи една по-пълна картина на църковният живот в селището. Самото записване на духовните лица обаче е ясен отговор, че религиозният живот е част от живота на местното население. В същият поменик от района на Пирот са вписани единадесетте йеромонаси, а между тях е отбелязано и името на монахиня Магдалина (**Иванов 1970**, 513). Присъствието на големия брой монаси естествено предполага съществуването на манастир. По всяка вероятност монахиня Магдалина обитава метох към манастира, разположен в селището, или къща от селото към вероятна енорийска църква. Второто предположение може да се подкрепи от факта, че сред населението дарило средства за манастира Зограф има записани и двама йереи. Към селището Требник, от района на Белград, през 1709 г. е записана монахиня Елисафта (вероятно Елисавета). Заедно с нея, от селото, средства за Зографския манастир е дарил и йеромонах Елефтерий (**Иванов 1970**, 301). От Червена вода (Русенско) в поменика е записана монахиня Магдалина (**Иванов 1970**, 302). Името ѝ е вписано след 1706 г. (**Иванов 1970**, 490) В описанието си австриецът-пътешественик Симперт Нигел от 1700 г. разказва, че в Червена вода има седем църкви (**Маджарски пътеписи 1976**, 40–41). Единственото, което евентуално би могло да свърже монахиня Магдалина с някоя от тези църкви е близостта на годините между посещенията на австрийския пътешественик и записването и в поменика.

Според наложилото се схващане средновековната църква „Света Богородица“ в Търново се отъждествява със сегашния храм „Успение Богородично“, разположен на север от манастира „Великата лавра“. Съществуването на църквата и манастир към нея, през периода на османската власт, се потвърждава от документ от 1778 г. От него се разбира, че игуменка на манастира е монахиня

Пелагия (**Москов 1918**, 24–25). Църквата и сведението за монахинята дават основание на това място да бъдат локализирани известната църква и изграденният по-късно към нея манастир „Света Богородица Темнишка“ (**Алексиев 2002**, 416). Направените на този етап археологически проучвания показват, че съществуването на средновековен манастир към църквата „Успение Богородично“ е само хипотеза (**Вачев 2012**, 103–104). Проведените проучвания разкриват светски некропол от XIV в., свързан с църквата, но не се съобщава за откриване на материали с по-късна дата (**Тотев, Караулиев, Дерменджиев 2008**, 698–701). Относно споменаването на монахиня Пелагия, като игуменка на манастир, изследователите още веднъж подчертават, че обстановката в империята не предразполага към разрастване на женското монашество (**Тодорова 1997**, 141). Доколкото такъв вид обществения съществуват, те трябва да се разглеждат като метоси, разположени най-често в населените места и намиращи се под крилото на съседен мъжки манастир. В случая се достига до извода, че църквата „Света Богородица“ трябва да се разглежда като метох (**Вачев 2012**, 180–182). Авторът на хипотезата Хитко Вачев изказва предположение, че в този тип метоси се извършват предимно финансови операции, които включват събиране на парични помощи и организиране на поклоннически пътувания до манастира, с който са свързани (**Вачев 2012**, 182).

Страниците на шишевския ръкопис, датиращ от началото на XIX в., също са съхранили име на монахиня. В запазения текст на бележка се съобщава за възобновяването на манастира „Свети Николай“, в околностите на село Шишево, Скопие: „в лето 1816... йеромонах Самуил и монахиня Параскева и двама ученика Богда и Секул... Тука дойдоха да седят“ (**Иванов 1970**, 126–127). Запазен е и част от поменика на манастира, датиран през същата 1816 г. Текстът на заглавието му гласи: „Спомен преждепочиващите отци и братя наши и ктитори на тази обител свети Николай трудещи се... и за своите души. Помени господи“. (**Иванов 1970**, 127) В списъка начело стои крал Марко, управител на Скопската област, а и вероятен дарител. (**Иванов 1970**, 127) Следват имена на светски лица от селото и околността, дарили средства за построяването на храма, след тях са записани монаси, йеромонаси и дякони. Дадена е директна насока, че представените по-долу имена са преписани от по-стар източник. За това, че манастирът е съществувал и по-рано, свидетелства и приписка от 1689 г. (**Стојановић 1902**, 449), т. е. 127 г. преди повторното си възстановяване. От запазена приписка върху страниците на Миней се чете, че манастирът е съществувал през 1733 г. и дори е бил посещаван от поклонници (**Иванов 1970**, 94–95). В поменика на манастира, от началото на XIX, се четат и имената на четири монахини – Теодора, Мария, Ефтимия и Атанасия. Присъствието на женските монашески имена, дава основание да се смята, че е вероятно е съществувала и женска обител – метох, намиращ се под закрилата на манастира „Свети Николай“. Според реда на записване на имената на монахините може да

се смята, че начело на метоха е била монахиня Теодора, тъй като нейното име е записано на първо място.

Османското завладяване на Балканите и господстващата нова религия нанасят удар върху установения църковен ред в покорените земи. Наред със забраната за храмово строителство е разрушена и манастирската мрежа. Така независимо от своята консервативност църковната институция е принудена да предприеме някои изменения съобразени с новата политическа и религиозна обстановка. Организирането на женски монашески живот е изключително трудно. Ако се съди по запазените писмени паметници броят на жените, които решават да приемат монашеството е изключително малък. Причините трябва да се търсят в наложената от османската власт обстановка, в която е принудена да функционира Църквата и липсата на защита и подкрепа за манастирите, която те са имали през средните векове. Липсват богатите ктиторки и монахини от аристокрацията, които да ги поддържат финансово. В запазените поменици монахините винаги са записани към дадено селището, без да се споменават, че обитават манастири. Това дава основание да се смята, че са живеели в метоси или къщи, разположени в рамките на селището и се намират под покровителството на близък мъжки манастир или са под опеката на енорийски свещеник. Идеята за покровителството на женските обители от мъжките манастири е залегнала още в монашеските устави на свети Пахомий Велики и свети Василий Велики, където е подчертано, че „грижата за женските обители се възлага на мъжките манастири“. На фона на единичните споменавания на монахини възниква и въпросът дали съществуват регламентирани финансови отношения между османската власт и монахините? Достигналите до нас османските законодателни паметници от XVI – началото на XVII в. дават сведения единствено за облагане на монасите с данъци. Според кануннаме на султан Сюлейман (1522–1560) и Закона за земята от 1609 г., монасите отшелници и послушниците в манастирите не плащат джизие, испенче и други данъци. Век по-късно нещата се променят. В редица султански берати от края на XVII в. се чете, че с джизие ще се облагат свещениците и монасите (Тодорова 1997, 129). За задължения на монахините не се споменава. Причините вероятно трябва да се търсят във в единичните споменавания на монахини, и липсата на отбелязани женски обители, като данъчни единици. Женските обители не се разглеждат като самостоятелен данъчен обект, а евентуалните им финансови задълженията се поемат от мъжкия манастир.

Важно е да се отбележи мястото на жената в средновековното и късно-средновековно общество – животът ѝ в голяма степен е подчинен на мъжа в семейството, който има водеща роля. Жената, чрез труда си осигурява ежедневието и отглеждането на децата, активно участва в земеделската работа, грижи се за домашните животни, градините и къщата. Нарушаването на семейната цялост, предизвикана от смъртта на бащата променя статута на семейството.

То вече се определя като вдовишко и данъчните му задължения рязко спадат. Това положение е отразено в османското законодателство, където се отчита невъзможността вдовицата сама да поддържа средна производителност и да плаща данъци, като за пълночленно семейство (Георгиева 1999, 263). Тези два основни фактора – отсъствие на регистрирани в описите женски обители – манастири и „второстепенното“ място на жената в тогавашното общество, дават основание да се смята, че в условията на чужда политическа и религиозна власт, съществуването на самостоятелни женски монашески обители е на практика невъзможно.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2002:** Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (опит за локализация на църквите, в които са се пазели мощите им). – В: Търновска книжовна школа, т. 7. Велико Търново, 2002, 411–423.
- Архимандрит Софроний Сахаров 2007:** Архимандрит С. Сахаров. За основите на православното подвижничество. – В: Православие.Бг. (<https://www.pravoslavie.bg/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/%D0%B7%D0%B0-%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%BD/>)
- Бакалов 2005:** Г. Бакалов. Ранното монашество и Вселенската църква. – В: Годишник на СУ „Свети Климент Охридски“ Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. т. 93 (12). София, 2005, 17–26.
- Божилов, Тотоманова, Билярски 2012:** Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. Борилевия синодик. Издание и превод. София, 2012, §117, §118, §121, §122.
- Вачев 2012:** Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.
- Георгиева 1999:** Цв. Георгиева. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София, 1999.
- Гергова 2006:** Ив. Гергова. Поменици от Македония в българските сбирки. София, 2006.
- Гюзелев 2004:** Б. Гюзелев. Албанци в Източните Балкани. София, 2004.
- Златкова 2005:** Ю. Златкова. Начало на организирано женско монашество на Балканите (V–VI в.). – В: Годишник на СУ „Свети Климент Охридски“ Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. т. 93 (12). София, 2005, 329–337.

- Иванов 1908:** Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1908.
- Иванов 1970:** Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970.
- Коцо 1996:** Д. Коцо. Археолошка карта на Република Македонија. Скопје, 1996.
- Кънчов 1970:** В. Кънчов. Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало. – В: Избрани произведения, т. II. София, 1970.
- Кънчов 1970:** В. Кънчов. Сегашното и недавното минало на град Велес. – В: Избрани произведения, т. II, София 1970.
- Кънчов 1996:** В. Кънчов. Македония. Етнография и статистика. София, 1996.
- Маджарски пътеписи 1976:** Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век. Превод и коментар П. Миятев. София, 1976.
- Матанов 2002:** Хр. Матанов. Средновековни Балкани. Исторически очерци. София, 2002.
- Матей Властаря 1996:** Матей Властаря Алфавитная синтагма XIV в. <http://krotov.info/acts/canons/vlastar06.html#m15>
- Михајловски 2007:** Р. Михајловски. Од духовното наследство на Via Egnatia: црквите Успение на Богородица од Велушина и Богородица Пречиста од Граешница. http://www.kalamus.com.mk/pdf_spisanija/patrimonium_4/11%20=%20014_3%20Spisanie%202011%20Robert%20Mihalovski.pdf
- Миятев 1936:** Кр Миятев. Къпиновският поменик. – Годишник на Народния музей, 6, 1936.
- Москов 1918:** М. Москов. Търново в най-древното си минало. В. Търново, 1918.
- Начев и др. 1984:** Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съст., коментар и бележки В. Начев, Н. Ферманджиев. София, 1984.
- Паскалева 2005:** К. Паскалева. Към историята на женското монашество в България. – В: Годишник на СУ „Свети Климент Охридски“ Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. т. 93 (12). София, 2005, 275–298.
- Петров 1991:** П. Петров. Пътуване на проф. В. Н. Златарски из Македония. – Военноисторически сборник, 1, 1991, 69–96.
- Попконстантинов, Костова 2005:** К. Попконстантинов, Р. Костова. Жените и женското монашество в България през IX–X в. По археологически и епиграфски данни. – В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 93 (12). София, 2005, 267–273.
- Рико 1988:** П. Рико. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век). Подбор, превод, предговор и бележки Мария Киселинчева. София, 1988.
- Свети Теофан Затворник 2002:** Древни монашески устава. Уставите на св. Пахомий Велики, св. Василий Велики, св. Йоан Касиан и св. Венедикт. Състав. Св. Теофан Затворник. Света Гора, Атон, 2002.

- Снегаров 1995:** Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Том 2. Отъ падането ѝ подъ турцитъ до нейното унищожение (1394–1767 г.). София, 1995.
- Стојановић 1902:** Љ. Стојановић Стари српски записи и надписи, Београд, 1902.
- Стојановић 1903:** Љ. Стојановић Стари српски записи и надписи, Београд, 1903.
- Тодорова 1997:** О. Тодорова. Православната църква и българите XV–XVIII век. София, 1997.
- Тотев, Караиљев, Дерменджиев 2008:** К. Тотев, П. Караиљев, Е. Дерменджиев. Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки за 2007 г., 698–701.
- Турски документи:** Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер №4 (1467–1468). Скопје, 1971.